

Античне городище на мису між Березанським і Сосицьким лиманами

Історію Ольвії як політичного, економічного і культурного центру Ольвійського поліса повною мірою можна висвітлити лише з врахуванням матеріалів про культуру й життя навколишнього населення. У зв'язку з цим Ольвійська експедиція Інституту археології АН УРСР щороку проводить розкопки на периферійних поселеннях. Хоч досі ще існують великі диспропорції між матеріалами з самої Ольвії та з поселень її хори, вже багато питань соціального життя і етнічного складу населення найближчої округи з'ясовано чи майже з'ясовано. Зараз не викликає заперечення те, що з часу заснування Ольвії греки жили не тільки в місті, але й поблизу нього в сільській місцевості. Про це, зокрема, свідчать залишки домобудівництва на таких поселеннях, як Широка Балка та Закисова Балка, розташованих на південь від Ольвії¹. В останні роки на берегах Березанського та Буго-Дніпровського лиманів і в степових балках поміж ними Ольвійська експедиція відкрила і частково дослідила ряд пам'яток VI—II ст. до н. е. з типово грецькою культурою². А розкопки Козирського городища показали, що навіть у перші сторіччя нашої ери головним компонентом населення там були греки³.

Городище Мис, якому й присвячена ця стаття, займає кут між Березанським та Сосицьким лиманами на території Березанського району Миколаївської області. За 6 км на північний захід від городища розташований найближчий населений пункт — с. Матіясове, проти нього — на лівому березі Березанського лиману — с. Осетровка. Від городища на південь тягнеться широке русло Березанського лиману, який впадає в Чорне море навпроти о-ва Березань. Звідси чудово проглядається долина Сосицького лиману до с. Матіясове і степова рівнина на північний захід та північ від нього.

Все це зумовило вибір місця для городища, оскільки для постійних укріплень, як відзначає Вебстер, особливо вибиралось невелике плато у місці з'єднання двох річок з відкритою перспективою на обидві долини⁴. Певну роль відіграла й близькість будівельних матеріалів (родовище вапняку). Зараз джерел питної води тут немає, але в античний час рівень Чорного моря і лиманів був нижче сучасного на 7—9 м⁵. Слід припустити, що лиманів у період існування городища не було. На їх місці протікали неширокі, але повноводні річки, і ті джерела, що виходили на поверхню вздовж їх берегів, зараз вже розташовані нижче рівня лиману.

Такі топографічні умови цілком відповідають даним, які наводять античні автори (Арістотель, Цицерон, Вітрувій)⁶.

Вперше цю пам'ятку виявив у 1913 г. В. І. Гошкевич⁷. Вона відразу ж привернула увагу дослідників античного світу. І це не випадково: в безпосередній близькості від о-ва Березань стародавні автори локалізують гавань Одесс, ім'я якої збереглося в назві сучасного міста Одеси. До останнього часу на городищі, розташованому в глухій місцевості, далеко від джерел питної води, розкопки не проводились.

Поверхня городища Мис полого, без помітних нахилів у бік лиманів, урвисті береги яких йдуть майже по вертикальній лінії, а де-не-де верхні шари нависають над всією товщею відкладів. Пам'ятка дуже руйнується береговою абразією. Згідно з обмірами В. І. Гошкевича, площа городища у 1913 р. була 2,5 десятини (2,75 га), а зараз вона становить 2 га, тобто за 60 років зменшилась на 0,75 га. Якщо порівняти плани городища, зняті В. І. Гошкевичем і нами, чітко простежується, що найбільше розмивався кут мису. З витягнутого, загостреного він перетворився у напівкруглий, і з боку лиманів поселення набуло овальної

форми. Від поля воно відокремлене міцною системою оборонних споруд: рів, земляний вал, ще один рів і кам'яна стіна, що йдуть напівдугою, звернені вигнутою стороною у бік поля (рис. 1).

У 1972—1973 рр. Периферійний загін Ольвійської експедиції провів невеликі роботи по дослідженню оборонної системи і площі городища.

Нівелювання оборонних споруд перед початком розкопок показало, що сучасна поверхня рову, який проходить поруч з кам'яною стіною, ле-

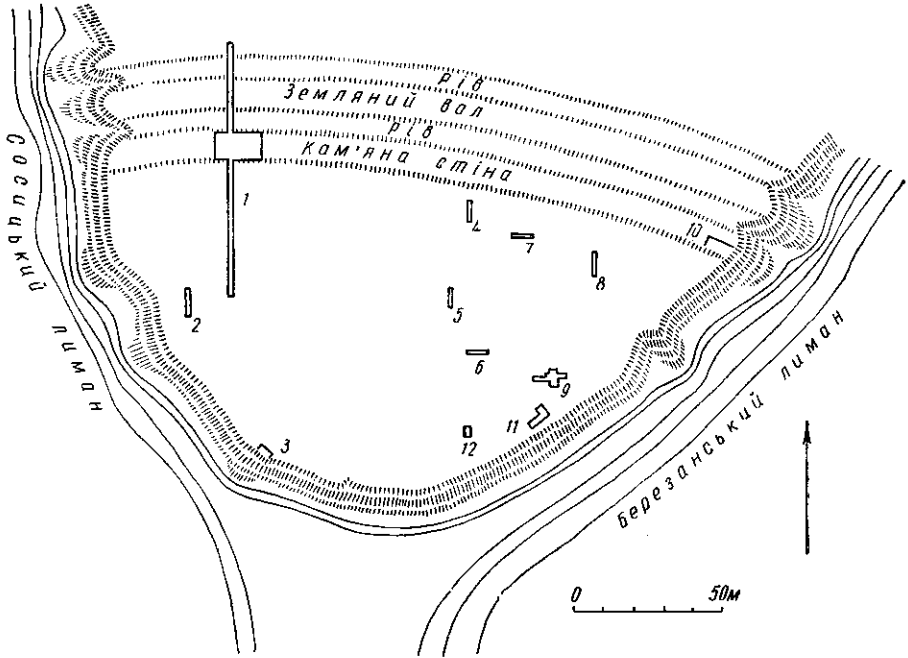

Рис. 1. План городища з позначенням місць розкопок.

жить нижче від неї на 1,32 м, а другий рів— на 1,28 м нижче земляного валу (рис. 2). Останній дуже розплився від неодноразових оранок, рови також порушені, задерновані ділянки кам'яної стіни і площі горо-

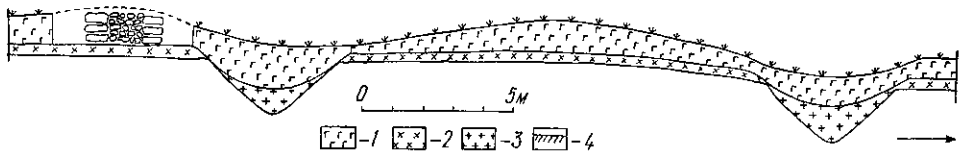

Рис. 2. Розкоп № 1. Фасировка східного борту через оборонні споруди.
1 — чорнозем; 2 — темно-бурий шар; 3 — глинисто-пісчаний; 4 — материк.

дища (крім вузької прибережної смуги). Глибока оранка плантажним плугом під лісонасадження порушила первісний вигляд оборонної системи.

Для дослідження ровів, валів, стіни і частини городища у північно-західному куті біля дороги, що веде з с. Матіясового на мис, була прокладена траншея довжиною 85 м при ширині 2 м. Над місцем розташування стіни вона розгорнута в розкоп площею 9×16 м (144 м²).

Розкоп мав таку стратиграфію (рис. 2): зверху залягав чорнозем різної товщини: над центром стіни—0,07—0,10 м, над першим від неї ровом — 1,5 м, над центром валу — 1,0 м, над другим ровом — 1,0 м, на

площі городища — 0,55—0,60 м. Чорнозем чітко відділяється від нижнього щільного темно-бурого шару — похованого гумусу чи польовки майже скрізь однакової товщини — до 0,40 м. Цей шар лежить на матеріку — світло-жовтому лесі з білими вкрапленнями. Серед численних речових знахідок — фрагменти кераміки, виявлені на межі чорнозему та темно-бурого шару. На останньому, який не мав культурних залишків, залягала основа оборонного муру.

Оборонна стіна відкрита на ділянці протягом 16 м, а в двох невеликих шурфах зачищений тільки її верх. У вертикальному поперечному

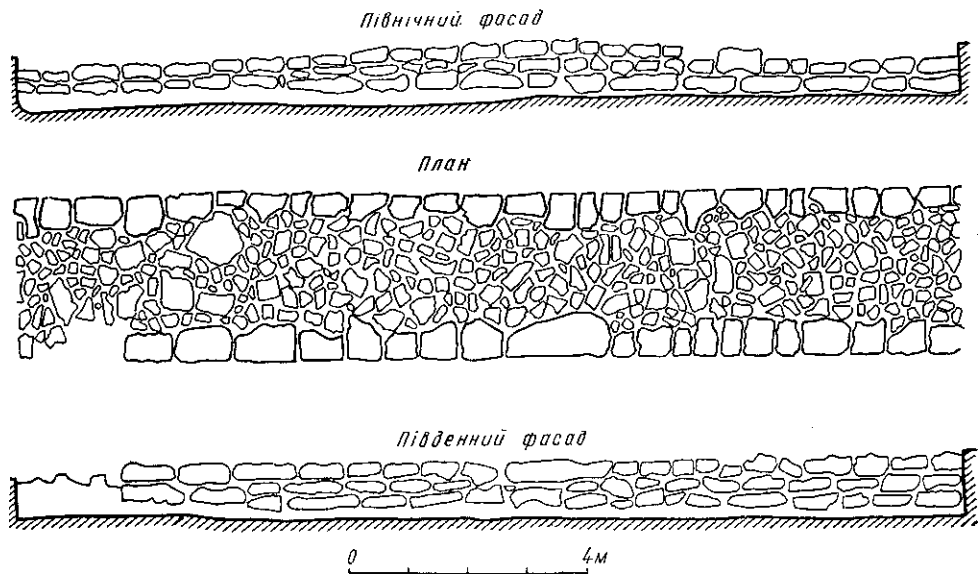

Рис. 3. План і фасади оборонної стіни.

перерізі стіна тришарова: по краях її — панцири, а середина забутована дрібним аморфним камінням (рис. 3; 4). Панцири складені з великих (довжиною від 0,70 до 1,20 м, товщиною 0,17—0,21 м) плит білого вапняку місцевого причорноморського походження (рис. 5). Система кладки однорядна, постелиста, незначні відхилення зв'язані з формою каменю: у тих випадках, коли один кінець плити товстіший, під інший підкладався невеликий додатковий камінь. Кладка мурована на глинистому розчині, товщина швів 0,04—0,06 м. Товщина стіни 2,60 м, середня висота з північного боку 0,70 м, з південного 0,60 м. З обох боків збереглося два-три ряди мурування панцирів.

На відстані 1 м від зовнішньої сторони стіни було викопано рів. Глибина його від сучасної поверхні 2,30 м, від давньої 1,80 м, ширина по верху 5 м. Нижче чорноземного шару на дні рову лежав глинистий шар товщиною 0,80 м. Обидва вони містили багато дрібного і великого каміння, що потрапило в рів внаслідок руйнування стіни.

На відстані 13 м у бік поля викопано другий рів таких самих розмірів, як і перший. Влаштовані вони однотипно — круті стінки сходяться біля трохи кулястого дна (рис. 2). Під час спорудження їх земля викидалась на середину відстані між ними, і таким чином було утворено земляний вал — додаткове укріплення перед ровом і кам'яною стіною.

З первісної двометрової траншеї, до переходу її у розкоп, каміння від розвалу стіни було складено в штабель, який мав 8 м³. Якщо все це каміння знову укласти на стіну, висота її збільшиться вдвічі й становитиме 1,30—1,40 м (при підрахунках брали до уваги і товщину зв'язуючих прошарків). На жаль, зберігся не весь завал муру (як, наприклад, у

Рис. 4. Оборонна стіна. Вигляд з південного заходу.

Рис. 5. Кладка панцирів оборонної стіни. Вигляд з південного заходу.

Хараксі, де пощастило обчислити первісну висоту оборонного муру)⁸, але звичайно стіна городища Мис мала перевищувати підрахунковий рівень*.

Як уже вказувалось, фасадна сторона стіни з боку рову збереглася на висоту 0,70 м від підшви давньої денної поверхні, а глибина рову від неї 2,20 м. Між верхом стіни і дном рову налічується зараз 2,90 м.

Отже, враховуючи першу лінію оборони — рів і вал, бескиди крутих схилів рову і близькість його до стіни, можна стверджувати, що навіть і в сучасному вигляді оборонна система городища є досить серйозною фортифікаційною перешкодою.

Оборонна стіна городища споруджена за грецькими зразками. Її конструкція (наявність зовнішнього і внутрішнього панцирів з бутом на глині) добре відома в Греції і на городищах Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії, Херсонесі, Мірмекій, Танаїсі та інших містах⁹. Товщина стін на всіх поселеннях різна — у Мілеті близько 5 м, Херсонесі — 3—3,50 м, Тірі — 2,15—2,20 м, Хараксі — 2,20—2,40 м, Ілураті — 6,40 м, Мірмекій і Тірітаці — 2,50 м, у Неаполі Скіфському — 8,40 м, на Козацькому городищі — 4,50 м, на Золотому Східному — 2,50 м¹⁰. Певною мірою це залежало, мабуть, від двох факторів — топографії місцевості та економічного стану поліса. Так, в Ольвії товщина елліністичної оборонної стіни становить 3,50 м, а спорудженої після гетьської навали — 1,70 м¹¹.

За розмірами оборонна стіна городища Мис пов'язується з аналогічними укріпленнями невеликих городищ Причорномор'я (Мірмекій, Тірітака, Золоте Східне та ін.). Таким чином, за всіма ознаками вона відповідає характеру античного оборонного будівництва.

Щодо всієї системи укріплень городища (рів—вал—рів—кам'яна стіна), то повної аналогії вона не знаходить. Як правило, городище оперізувалось або міцним муром (Мірмекій), або кам'яною стіною та сухим ровом (Ілурат), або ровом і валом, зміцненим сирцевими стінами (Батарейка I, II)¹². Два і навіть три пояси оборони відомі на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Дніпра, але там городища складались з акрополя та укріпленого зовнішнього міста (Знам'янка, Гаврилівка), так само як, наприклад, оборонні стіни Пантікапея були споруджені й навколо акрополя, і навколо всього міста¹³.

Оборонна система городища Мис потребує окремого детального розгляду, що виходить за рамки цієї статті. Все ж слід зазначити, що такі потужні укріплення були побудовані на західному кордоні ольвійської хори не випадково, а саме городище, можливо, й виникло як західний форпост Ольвії в післягетьський період її історії.

Паралельно з дослідженням оборонних споруд провадилась шурфівка площі городища з метою з'ясування його культурно-хронологічного характеру. В 1970 р. після глибокої оранки (для посадки дерев) на поверхню поселення було піднято багато дрібного бутового каміння, розташованого окремими гніздами. Шурфи по 8 м довжиною і 1—2 м шириною закладено у місцях скупчення каміння, а також там, де його не було.

Стратиграфія для усіх шурфів однакова: зверху чорнозем товщиною 0,40—0,50 м, під ним — темно-бурий шар потужністю 0,35—0,40 м, що залягав на материковому лесі.

З 12 шурфів, закладених на площі городища, тільки в трьох виявлено фрагментарні залишки кам'яних кладок (рис. 1). З них найкраще збережена була кладка у шурфі № 9, де на темно-бурому шарі відкрито

* За свідченням жителів с. Матіясове, багато каміння було вивезено з городища до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

частину кам'яної стіни, орієнтованої з південного сходу на північний захід. Довжина її 1,60 м, ширина 0,50 м. Складена вона дуже недбало з дрібного бутового каміння в один ряд у висоту. Характерно й те, що сліди домобудівництва простежуються тільки з боку Березанського лиману. Мабуть, цей район городища був заселений інтенсивніше, ніж з боку Сосицького лиману, оскільки наші шурфи на останньому не дали будівельних залишків, хоч В. І. Гошкевич згадує про наявність тут кам'яної будівлі¹⁴. Зараз від неї нічого не залишилось, бо й саме місце, де вона стояла, вже на дні Сосицького лиману.

Керамічного матеріалу на городищі Мис небагато, до того ж він дуже фрагментований і представлений переважно стінками виробів, за

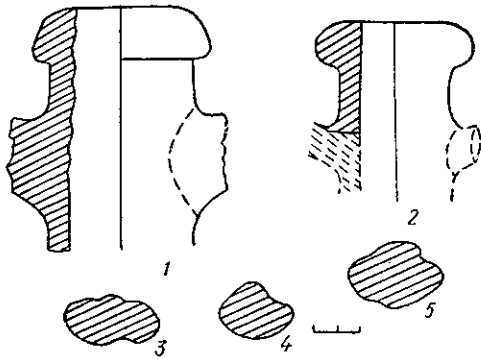

Рис. 6. Уламки амфор (1—5).

якими можна встановити функціональне призначення посуду, але в більшості випадків вони не дають уявлення про його первісну форму.

На розкопаній площі (560 м²) зібрано 364 фрагменти кераміки, з них — 182 аморфних (50%). Сіроглиняний кухонний посуд за кількістю знахідок уламків на другому місці — 6 фрагментів (36,54%); третє місце належить сірій лощеній кераміці — 26 фрагментів (7,14%). За нею йде ліпний посуд — 18 уламків (4,95%), потім червоноглиня-

ний — три фрагменти (0,82%), і тільки два фрагменти (0,55%) налічує червонолакова кераміка.

За функціональною належністю кераміку можна розділити на три групи: 1) амфорна тара; 2) кухонний посуд; 3) столовий посуд.

Амфорна тара. Серед 182 уламків амфор є три фрагменти вінець і три стінки (і ті, й другі з частиною ручок), три уламки ручок і велика кількість стінок з жолобкуватою поверхнею. Хоча жодної амфори повністю відновити не вдалося, але й наявний матеріал характеризує форму амфор і дає можливість їх датувати. Уламки належать трьом типам посудин.

Тип 1. Стітлоглиняні, так звані «псевдокоські» амфори з вузькою циліндричною шийкою, ребристими ручками і сигароподібним тулубом, що закінчується вузькою ніжкою на кільцевому піддоні. Зберігся лише фрагмент шийки з частиною ручок (рис. 6, 1): Глина рожево-сіра, з домішками піску. Про форму цієї амфори можуть свідчити зразки з Ольвії (рис. 7, 1), з міст Боспору і поселень Нижнього Дону¹⁵. Від близьких за формою, але більш пізніх за часом, ці посудини відрізняються масивним валиком навколо вінець високої шийки, товстими ручками і своєрідним оформленням піддона, що, як правило, відділяється від корпусу різким вигином.

У Козирці такі екземпляри трапляються в одному шарі з плоскодонними сіроглиняними амфорами і з тими, що мають двоствольні ручки¹⁶. Це дає змогу датувати їх другою половиною I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Тип 2. Світлоглиняні амфори з вузькими шийками, ребристими ручками, яйцеподібним тулубом, який закінчується невисокою ніжкою з кільцевим піддоном. У цьому типі розрізняються два варіанти посудин: у перших шийка висока, циліндрична, тонка; у других вона коротша і розширена у місці з'єднання з плічками. Обидва варіанти добре представлені у Козирці. Перший з них (рис. 7, 2) синхронізується з матеріа-

лом II ст. н. е., другий переважає у першій половині III ст. н. е. (рис. 7, 3).

Подібні амфори поширені на всіх античних поселеннях перших сторіч нашої ери: в Ольвії, містах і сільських поселеннях Боспору, на пам'ятках Нижнього Дону¹⁷. Є вони і в Греції¹⁸.

На нашому городищі другий тип амфор представлений уламком шийки (рис. 6, 2) і ребристими ручками (рис. 6, 3—5). За цими фрагментами не можна встановити, до якого з двох варіантів належать знахідки, тому датуються вони сумарно II—III ст. н. е.

Тип 3. Великі яскраво-рожеві амфори з широкою шийкою, жолобчастими стінками, складно профільованими ручками і бочкоподібним тулубом, що закінчується гострим виступом дна. Подібних амфор дуже багато в Козирці¹⁹, в шарі кінця II — першої половини III ст. н. е. (рис. 7, 4), є вони й в Ольвії, на Боспорі, в Тирі, Танаїсі²⁰. У невеликій кількості вони виявлені на Афіньській агорі²¹.

Розглянутими типами не вичерпуються усі знахідки амфор з городища Мис. Є фрагменти й інших типів, але за маленькими невизначеними уламками форму їх відновити неможливо.

Кухонний посуд. За технологічними ознаками він поділяється на гончарний і ліпний. Головне місце належить гончарному, зокрема кухонним горщикам, виготовленим з темно-сірої глини, що має велику домішку піску. Матеріал досить фрагментований, але за профільованими верхніми частинами все ж можна виділити три типи гончарних горщиків.

Тип 1. Горщики з потовщеним краєм, відігнутим назовні, короткою шийкою і стрімкими плічками з ступінчастою поверхнею (рис. 8, 1). В розрізі вінця мають мигдалеподібну форму. Діаметр по верху — 0,16 м.

Тип 2. Різко відігнутий, ледь закруглений край, ще більш стрімкі, ніж у 1-го типу, плічка з ступінчастою поверхнею (рис. 8, 2). Вінця в перетині дзьобоподібної форми. Діаметр по верху — 0,18 м.

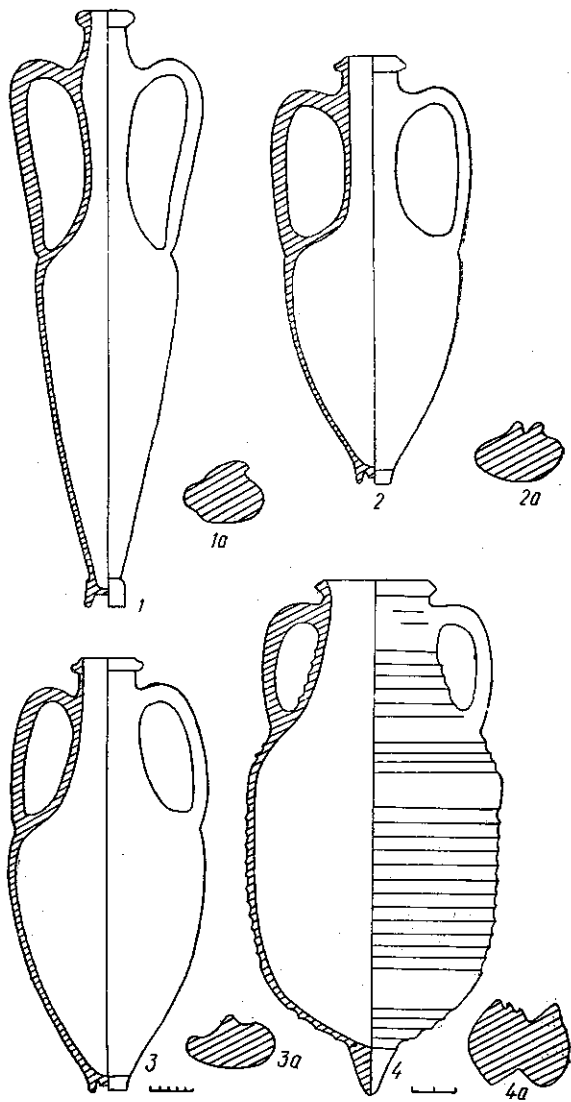

Рис. 7. Амфори:

1 — Ольвія, I ст. до н. е.—I ст. н. е.; 2 — Козирка, II ст. н. е.; 3 — Козирка, II—III ст. н. е.; 4 — Козирка, III ст. н. е.

Тип 3. Низький верхній край, ледь відігнутий назовні, коротка шийка і стрімкі плічка, орнаментовані вузькими неглибокими борознами (рис. 8, 3). Порівняно зі стінками край вінець злегка потовщений і має прямий зріз. Діаметр по верху — 0,22 м.

У колекції є два різновиди денць від сіроглиняних кухонних горщиків, але до якого типу вони належать, не з'ясовано. Перше денце має трикутний виступ (рис. 8, 4), друге закінчується загостреною закраїною (рис. 8, 5).

Цікаво відзначити, що зовнішня поверхня горщиків по-різному оброблена у верхній і нижній частині. Якщо верх ретельно заглажено,

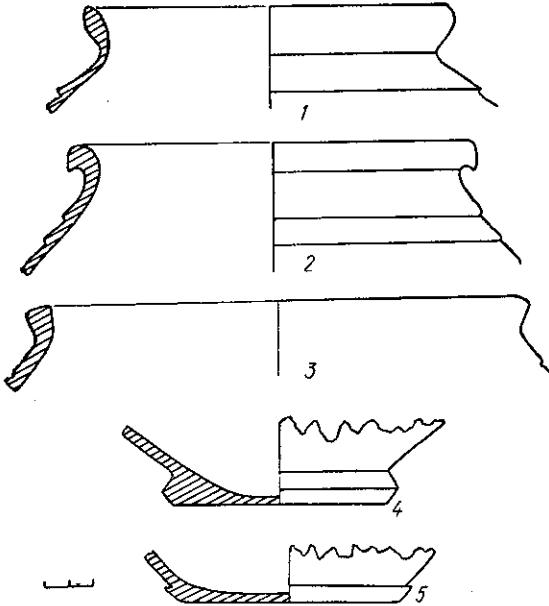

Рис. 8. Фрагменти сіроглиняних кухонних горщиків (1—5).

то низ, як правило, нерівний, пощерблений. На деяких фрагментах денць зовні багато чорних блискучих цяточок, хоч у складі глини цих домішок немає. Очевидно, під час виготовлення горщиків низ їх обмазувався спеціальною сумішшю з метою ошершавлення. Практичне значення такого технологічного способу не зовсім зрозуміле: можливо, це надавало посудині більшої вогнетривкості чи, як припускає Е. А. Симонович, робилось для того, щоб вона не вислизнула з рук²².

Сіроглиняний кухонний посуд, аналогічний знайденому на Мису, відомий в Ольвії у перших століттях нашої ери, на поселеннях її периферії цього ж часу.

Уламків ліпного посуду значно менше, ніж гончарного. До того ж це здебільшого стінки, за якими не можна відтворити форми виробів. З профільованих частин є уламок вінець і дна від зовсім різних посудин. Фрагмент вінець належить, мабуть, горщику з високим відігнутим назовні краєм і різким перегином у місці переходу до стрімких плічок (рис. 9, 1). Виготовлений він з глини, яка містить значну домішку товчених черепків — шамоту, внаслідок чого зовнішня поверхня нерівна, горбкувата. Наявність великих часток шамоту у вигляді плоских лусок характерна для всієї ліпної кераміки з городища.

Якщо фрагмент вінець має темно-сіру поверхню, то зовнішня поверхня уламка дна блідувато-рожева, на зламі черепок також темно-сірий (зміни кольору залежать від ступеня випалювання). Дно однієї ліпної посудини має звичайне профілювання в місці з'єднання зі стінками, властиве для посуду у великому хронологічному діапазоні (рис. 9, 2).

Столовий посуд. У його складі — сіролощена, чорнолощена та червонолакова кераміка, виготовлена з чистої, добре відмуленої глини без помітних домішок. Більшість посудин сірого кольору на поверхні й на зламі. У двох фрагментів зовнішня поверхня чорна, але на зламі черепок сірий. Лише два уламки належать червонолаковій кераміці.

Матеріал дуже фрагментований, але за уламками вінець можна відтворити деякі типи.

Тип 1. Сіролощена миска з високими циліндричними вінцями, прикрашеними паралельними валиками (рис. 10, 1). Зберігся фрагмент верхньої частини діаметром 0,14 м.

Тип 2. Сіролощений горщик з різко відігнутими назовні вінцями, з низькою шийкою і прямовисними плічками (рис. 10, 2). Вінця у профілі трикутної форми. Діаметр по верху — 0,14 м. У глині є домішка дрібного піску.

Тип 3. Сіролощена миска з широкими горизонтальними вінцями, дуже відтягнутими назовні, і з чітко профільованою шийкою (рис. 10, 3). Зберігся невеликий фрагмент верхньої частини, який не дає повного профілю. Діаметр по верху — 0,20 м. Подібні миски знайдено в Козирці, вони мають ребристий перелом у місці з'єднання шийки з тулубом, розташований на одній вертикальній лінії з вінцями. Деякі екземпляри з широкими плоскими ручками, прикріпленими одним кінцем під вінцями, другим — до ребра. Ці петлеподібні ручки настільки малі, що в них ледве проходить один палець.

Тип 4. Фрагмент сіролощеної миски з частиною шийки, орнаментованої пролощеною сіткою і ребристими плічками з канелюрами між ребрами (рис. 10, 4). Перехід від шийки до плічок позначено розпливчастим валиком, нижче якого є малопомітний жолобок. Від сіролощеного посуду виявлено лише два невеличких фрагменти денця. Одне з них — плоске (рис. 10, 5), інше — від посудини з кільцеподібною підставкою.

Тип 5. Чорнолощена миска має закруглений і відігнутий назовні край, кутастий перехід від плічок до тулуба (рис. 9, 3). Знайдено один уламок, що не дає повного профілю. Діаметр по верху — 0,20 м.

Тип 6. Чорнолощена миска з прямовисним бортиком, з стрімкими плічками і округлим тулубом (рис. 9, 4). Злам вінець нахилений назовні. Діаметр по верху — 0,22 м. Два фрагменти вінця столового червонолакового посуду належать мискам з увігнутим всередину краєм, з округлими стінками на кільцевому піддоні. Це найбільш поширений тип мисок на античних поселеннях Північного Причорномор'я. Відрізняються вони розмірами, ступенем загинання краю, лаковим покриттям, профілюванням денця, товщиною стінок і характером обробки поверхні. Більшість цих відмінностей вказує на їх різночасність і різні центри виробництва. Фрагменти виготовлені з ретельно відмученої червоної глини, всередині і зовні покриті однорідним червоним лаком досить високої якості, що дає підставу датувати їх періодом не пізніше II ст. до н. е. і пов'язати з пергамським колом виробів.

Серед інших знахідок на городищі були мідна обручка, залізний цвях і уламок скляної посудини. Судячи з уламків амфор, городище

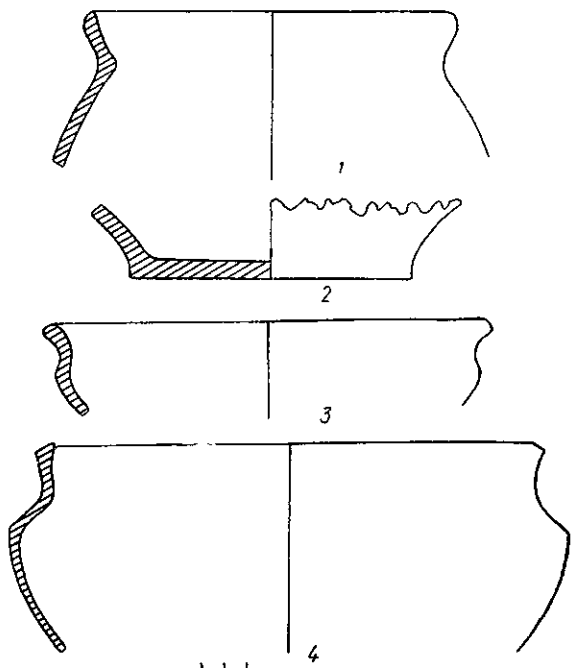

Рис. 9. Фрагменти ліпних кухонних горщиків (1, 2) та чорнолощеного посуду (3, 4).

виникло на рубежі нашої ери і припинило своє існування близько середини III ст. н. е. Амфор, характерних для другої половини III—IV ст., тут не знайдено.

Городище на мису між Березанським і Сосицьким лиманами В. І. Гошкевич зв'язав з давнім Одесом²³. Обгрунтовує він свою думку на підставі вказівок стародавніх авторів. За Флавієм Арріаном відстань від Березані до Одеса дорівнює 80 стадій²⁴, що становить 14,83 і 16,75 км. Орієнтуючись на ці дані, у визначеному масштабі В. І. Гошкевич накреслив на своїй карті дуги, поставивши ніжку циркуля на Березань. Велика дуга проходить через с. Коблеве на лівому березі

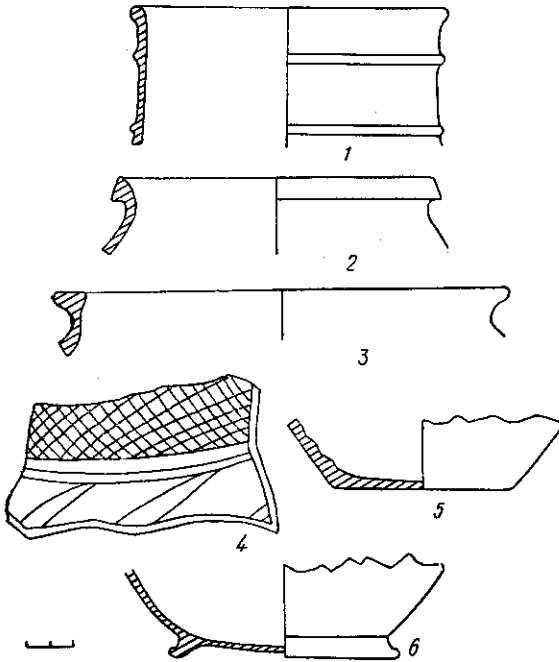

Рис. 10. Фрагменти спрощеного посуду (1—6).

(Одесс за А. С. Уваровим) є тільки пізньоантичний шар²⁸, що ніяк не пов'язується з Одесом Плінія Старшого (I ст. н. е.), а також Птолемея і Арріана (II ст. н. е.). С. Д. Пападимитріу в зоні своїх досліджень знайшов лише окремі, випадкові фрагменти кераміки²⁹. Небагато свідчень про цей район (по узбережжю моря від Тілігульського лиману до с. Карабаш) дали й останні розвідки. Одесс поки що тут не виявлений.

У 1973 р. автори цієї статті обстежили городище поблизу с. Кошари (Одесс, за Е. О. Симоновичем). Топографічно воно розташоване дуже вдало, але хронологічні рамки його існування обмежені IV—III ст. до н. е.³⁰ Зовсім відсутній шар рубежу і перших сторіч нашої ери. В цьому нас переконав перегляд матеріалів на місці робіт і знахідки, що зберігаються у фондах Одеського археологічного музею. В зв'язку з хронологічною невідповідністю Кошарське городище слід виключити з числа можливих пунктів розташування Одеса³¹. Необгрунтованим є і припущення П. Беккера про місце знаходження Одеса на лівому березі Березанського лиману.

Розвідка А. С. Русяєвої і роботи Периферійного загону Ольвійської експедиції³² показали, що в межах від Чорного моря до с. Осетровки, розташованого проти городища Мис, є ряд археологічних пам'яток, але вони належать до епохи середньої бронзи, ранньоантичного і елліністичного часу. І тільки в старій Каборзі (за 2 км на південь від

Тілігульського лиману та через мис між Березанським і Сосицьким до с. Осетровки на лівому березі Березанського лиману.

Беручи цю ж саму відстань, А. С. Уваров шукав Одесс у районі с. Коблево, С. Д. Пападимитріу — на узбережжі Чорного моря між Тілігульським лиманом і с. Рибаківкою²⁵. П. Беккер вважає, що він був на лівому березі Березанського лиману в районі сучасної Осетровки²⁶. У 1954 р. Е. О. Симонович висловив припущення, що Одесс розташовувався на правому березі Тілігульського лиману, і пов'язав його з городищем поблизу с. Кошари²⁷.

Як узгоджуються ці припущення з археологічними даними? Розвідкою 1950 р. встановлено, що на поселенні в с. Коблеве

с. Осетровки) відкрито поселення і могильник черняхівської культури, які за виявленими тут матеріалами датуються III—IV ст. н. е.³³ Отже, їх не могли бачити згадані античні автори.

Виникає питання, чи є підстави ототожнювати городище Мис з Одессом Арріана і Псевдо-Арріана або Плінія Старшого і Птолемея?³⁴ Топографічне розташування городища, міцні оборонні споруди, хронологічні межі існування поселення, які збігаються з часом життя цих античних авторів, відстань до Березані — фактори, що дають можливість пов'язувати Мис з давнім Одессом. Але наявність чіткого культурного шару, мінімальна кількість речового матеріалу, слабо виявлені будівельні залишки, а також геоморфологічні умови городища в античну добу не відповідають уявленням про Одесс як зручну гавань для стоянки суден.

Остаточну відповідь на питання про місцезнаходження стародавнього Одесса можуть дати тільки наступні пошуки і розкопки поселень в районі Тілігульського і Березанського лиманів.

¹ Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой Балки.— КСИИМК, 1951, вып. 40, с. 114—124; Штительман Ф. М. Поселения біля Закисової Балки.— АП, 1958, т. 7, с. 131—142.

² Звіти експедиції — НА ІА АН УРСР.

³ Бураков А. В. Козырское городище Ольвийской хоры. Автореф. канд. дис. К., 1970, с. 28.

⁴ Webster Graham. The roman imperial army. London, 1969, p. 172.

⁵ Шилик К. К. Реконструкция топографии античной Ольвии.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 124, с. 111; Шилик К. К. Определение высоты и абсолютного возраста ново-черноморской террасы в Ольвии.— ДАН СССР, 1972, т. 203, № 5, с. 1158.

⁶ Див.: Витрувий. Десять книг об архитектуре, I—IV. М., 1936; Аристотель. Политика, VII. 10—11; Цицерон о государстве, 2, 5—7, 10—12.— Архитектура античного мира, 1940, № 46, 50.

⁷ Гошкевич В. И. Где был древний Одесс?— ЗООИД, 1915, т. 32, с. 445—450.

⁸ Блаватский В. Д. Харакс.— МИА, 1951, № 19, с. 278.

⁹ Славин Л. М. Ольвия. К., 1938, с. 23; Гриневич К. Э. Оборонительные сооружения древнегреческой колонии Юга СССР.— Исторический журнал, 1940, № 12, с. 93; Гайдукевич В. Ф. Мирмекий. Совместные раскопки в 1956 г. Варшава, 1959, с. 17; Гончаров Г. Г. Крепостные сооружения Танаиса III—I вв. до н. э.— Археологические раскопки на Дону. Ростов, 1973, с. 31—32.

¹⁰ Кобылина М. М. Мялет. М., 1965, с. 185; Гриневич К. Э. Вказ. праця, с. 93; Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Открытие оборонительных сооружений Тиры.— Археологические открытия 1970 г. М., 1971, с. 258; Блаватский В. Д. Харакс.— МИА, 1958, № 85, с. 273; Гайдукевич В. Ф. Илурат.— МИА, 1958, № 85, с. 21; Гриневич К. Э. Оборона Боспора Киммерийского на основании археологического материала.— Ученые записки Томского госуниверситета им. В. В. Куйбышева, 1947, № 7, с. 63, 64—65; Шульц Н. П. Раскопки Неаполя Скифского.— КСИИМК, 1947, вып. 21, с. 19; Гошкевич В. И. Древние городища низового Днепра.— ИАК, 1913, № 47, с. 125; Кругликова И. Т. Новые данные об исторической топографии крымского побережья Азовского моря.— СА, 1958, № 28, с. 220.

¹¹ Карасев А. Н. Оборонительные сооружения Ольвии.— КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 112; Славин Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг.— В кн.: Ольвия, т. 1, К., 1940, с. 51.

¹² Гриневич К. Э. Оборона Боспора Киммерийского..., с. 63; Гайдукевич В. Ф. Илурат, с. 20; Сокольский Н. И. Крепость на городище у хутора Батарейка I.— СА, 1963, № 1, с. 184; Сокольский Н. И. Крепость на поселении Батарейка II.— КСИА СССР, 1967, вып. 109, с. 110.

¹³ Погребова Н. И. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 109—110; 173—175; Блаватский В. Д. Материалы по истории Пантикапея.— МИА, 1951, № 19, с. 32, рис. 9.

¹⁴ Гошкевич В. И. Где был древний Одесс?, с. 447.

¹⁵ О/54—1482; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, 1960, с. 110, табл. XXVIII, 64; Каменецкий И. С. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища.— КСИА СССР, 1963, вып. 94, с. 30—33, рис. 6, группа А.

¹⁶ Бураков А. В. Городище біля с. Козирка поблизу Ольвії.— АП, 1962, т. 11, с. 87, табл. I, 4.

¹⁷ Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры.— Ольвия, теменос и агора. М.—Л., 1964, с. 23, рис. 19; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекий в 1935—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 170, рис. 63; Гайдукевич В. Ф. Илурат.— МИА, 1958, № 85, с. 36, рис. 20; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.— МИА, 1952, № 25; с. 96, рис. 114; Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского.— КСИИМК, 1951,

вып. 37, с. 170, рис. 55 б; *Мосберг Г. И.* К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма.— СА, 1946, № 7, с. 117; рис. 4; *Богданова Н. А., Гущина И. Г.* Раскопки могильников первых веков нашей эры в юго-западном Крыму в 1960—1961 гг.— СА, 1964, № 1, с. 330, рис. 5; *Книпович Т. Н.* Танаис. М.—Л., 1949, с. 73, рис. 28 а; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. М., 1972, с. 119, рис. 2—3; *Каменецкий И. С.* Светлоглинные амфоры..., с. 32, рис. 6; *Братченко С. Н.* Правобережное Мокро-Чалтырское городище на Дону.— СА, 1957, № 2, с. 190, рис. 2, 2.

¹⁸ *Henry S. Robinson.* Pottery of the roman period. Chronology. The american school of the classical studies at Athens. Princeton, New Jersey, 1959, p. 51, II, 5, с. 56, tab. II, 52.

¹⁹ *Бураков А. В.* Городище біля с. Козирки..., с. 87, табл. 1.

²⁰ *Славин Л. М.* Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг., с. 78, рис. 59; *Зест И. Б.* Керамическая тара..., с. 113, табл. XXXII; *Ланговая О. Э.* Позднеримская амфора из Мирмекия.— СА, 1941, № 7, с. 290; *Кругликова И. Т.* Боспор в позднеантичное время. М., 1966, с. 149, рис. 37, 10; *Бабенчиков В. П.* Чорноріченський могильник.— АП, 1953, т. 13, с. 115, табл. XVI, 1; Фонды ІА АН УРСР, інв. № 3458; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон..., с. 18, 123.

²¹ *Henry S. Robinson.* Pottery..., p. 69, tab. 40.

²² *Симонович Э. А.* Орнаментация черняховской керамики.— МИА, 1964, № 116, с. 285.

²³ *Гошкевич В. И.* Где был древний Одесс?, с. 445—450.

²⁴ *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— ВДИ, 1948, № 1, с. 273.

²⁵ *Уваров А. С.* Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. СПб., 1851, вып. 1, с. 4; 1856, вып. 2, с. 143; *Пападимитриу С. Д.* Местоположение древней Одессы.— ЗООИД, 1912, 30, с. 389—396; *Пападимитриу С. Д.* Еще о местоположении древней Одессы.— ЗООИД, 1915, 32, с. 451—456.

²⁶ *Беккер П.* Берег Понта Евксинского от Истра до Борисфена.— ЗООИД, 1852, № 3, с. 201.

²⁷ *Симонович Э. А.* О древнем Одессе.— ВДИ, 1954, № 4, с. 146—150.

²⁸ Там же, с. 148.

²⁹ *Пападимитриу С. Д.* Еще о местоположении древней Одессы..., с. 452.

³⁰ *Диамант Э. И.* Надгробные сооружения раскопанного участка Кошарского некрополя.— В кн.: Тези пленарних і секційних доповідей. Одеса, 1972, с. 221.

³¹ *Симонович Э. А.* також відмовився від цього припущення. Див.: *Симонович Э. А.* Античный памятник на Тилигульском лимане.— КСОГАМ за 1962 г. 1964, с. 153.

³² *Русяева А. С.* Разведка и раскопки поселений близ Ольвии.— Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971, с. 180 та ін.; *Бураков А. В., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Работы периферийного отряда Ольвийской экспедиции.— Археологические открытия, 1973 г. М., 1974, с. 253—254.

³³ *Магомедов Б. В.* Новый черняховский памятник на Березанском лимане.— Археологические открытия 1973 г. М., 1974, с. 302.

³⁴ *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— ВДИ, 1948, № 1, с. 273; № 2, с. 239; № 2, с. 279; № 4, с. 238.

С. Б. БУЙСКИХ, А. В. БУРАКОВ

Античное городище на мысе между Березанским и Сосицким лиманами

Резюме

Статья посвящена краткому изложению итогов раскопок городища римского времени, расположенного на мысу между Березанским и Сосицким лиманами. Исследования проводились Периферийным отрядом Ольвийской экспедиции Института археологии АН УССР.

Работы на городище выявили мощную систему его обороны — ров, земляной вал, еще один ров и каменная двухпанцирная стена, трехслойная в вертикальном поперечном сечении. В шурфах на площади городища обнаружены фрагменты каменных стен, сложенных из необработанного камня на глинистом растворе. Керамический материал датируется концом I в. до н. э.— серединой III в. до н. э.

Исследуемый памятник В. И. Гошкевич в 1913 г. отождествил с древним Одессом. Авторы статьи не поддерживают эту гипотезу и высказывают предположение, что городище Мыс могло возникнуть как западный форпост Ольвии в послегетский период ее истории.